

СВІТЛАНА ВЯЧЕСЛАВІВНА ХАРЧЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології;

 <https://orcid.org/0000-0002-5149-7892>,

e-mail: svekharchenko@yandex.ua

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ КУРСАНТІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Презентовано результати вивчення здібностей соціального інтелекту курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання в різні роки (інтервал між дослідженнями – 15 років) і різних курсів навчання. У них найчастіше діагностувався середній рівень соціального інтелекту, а найбільш розвинутою здібністю була здібність передбачати наслідки поведінки. Із часом у них відбулося певне зниження рівня здібностей соціального інтелекту, найменші зміни сталися із здібністю до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини.

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, курсант, курс навчання, рік навчання, заклад вищої освіти, специфічні умови навчання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Професійна підготовка у закладах вищої освіти (ЗВО) за низкою спеціальностей (психологія, соціальна робота, педагогіка, правохоронна діяльність, журналістика, менеджмент тощо), на думку вчених, має містити заходи розвитку соціального інтелекту. Він є результатом і умовою залученості людини в життя суспільства, створює умови для самореалізації особистості професіонала та є когнітивною основою міжособистісної взаємодії.

Ділове спілкування посідає значуще місце в професійній діяльності працівників правохоронних органів. Не можна не погодитися з думкою С. М. Федотова та В. В. Простякова [1], що соціальний інтелект є провідним компонентом їх професійної придатності. У ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» безпосередньо закріплюється положення, що «діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб», конкретизоване в наказах МВС України від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» та від 07.07.2017 № 575 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявлен-

ні та розслідуванні», а також в інших нормативних документах.

Стан дослідження проблеми

Учені вивчали особливості рівня розвитку здібностей соціального інтелекту студентів і курсантів, які навчаються за різними спеціальностями, на різних курсах та за різними формами навчання. Так, О. О. Капустіна досліджувала соціальний інтелект у студентів-випускників математичного, філологічного та психологічного факультетів та довела, що у студентів, які навчаються професій типу «людина – людина», показники розвитку соціального інтелекту є більш високими, ніж у тих, хто опановує професії типу «людина – знакова система» [2]. Але в роботах інших дослідників (наприклад, С. С. Мінава, Н. О. Сеткова, І. І. Стрілецька, Н. М. Хачатурян) це положення не отримало безперечного підтвердження. Так, Н. М. Хачатурян [3, с. 148] виявила, що студенти гуманітарних спеціальностей більшою мірою, ніж студенти технічних спеціальностей, здатні правильно оцінювати стани, почуття та наміри людей за їх мімікою, позами й жестами та розуміти те, що люди говорять один одному в контексті певної ситуації. Натомість студенти технічних спеціальностей здатні краще передбачати подальші вчинки людей на підставі аналізу реальних ситуацій спілкування та знаходити причини певної поведінки.

В. І. Осьодло й О. Ф. Хміляр виявили, що серед слухачів Національного університету

оборони України (всі – чоловічої статі) п'яти військово-облікових спеціальностей третина військовослужбовців – фахівців з ІТ-технологій і більш ніж 40 % психологів, авіаторів, командирів та фахівців з логістики мають рівень розвитку соціального інтелекту нижче середнього. В усіх групах найкраще виконувалися завдання першого субтесту «Історії із завершенням», спрямованого на вивчення здібностей до передбачення наслідків поведінки, а найгірше – субтесту «Історія з доповненням», який діагностує розуміння внутрішніх мотивів поведінки людей [4].

О. І. Комкова та С. С. Астрейко виявили, що у студентів-психологів заочної форми навчання більшою мірою, ніж у студентів денного відділення, розвинено соціальний інтелект, а саме: «спостерігається здатність передбачати наслідки власних і чужих учинків на підставі аналізу попереднього досвіду» [5].

Дані Н. М. Рубцової свідчать про відсутність достовірних відмінностей у рівні соціального інтелекту студентів різних курсів – майбутніх педагогів початкової освіти [6, с. 12]. С. С. Мінавою показано відсутність достовірних відмінностей загального рівня соціального інтелекту та більшості окремих здібностей, що входять до його складу, у студентів 1–5 курсів, які отримують професію «людина – людина» (спеціальності «Психологія», «Психологія та педагогіка», «Зв'язки з громадськістю»), крім здібності розуміти внутрішні мотиви поведінки людей, яка достовірно покращується у студентів від курсу до курсу [7]. Але, за даними А. М. Камалової, емоційний компонент соціального інтелекту також щорічно зростає [8, с. 60]. Схожі дані отримала І. О. Акіндінова: у п'ятикурсників порівняно з першокурсниками (досліджувалися майбутні пожежні) достовірно більше розвинуто здібність до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини [9, с. 183]. О. І. Пашенко, навпаки, виявила негативний зв'язок показників соціального інтелекту студентів торгово-економічного профілю з віком і курсом, що, з її точки зору, свідчить про тенденцію зниження рівня соціального інтелекту у зв'язку з вузькою спеціалізацією навчання в галузі «людина – знакова система» [10]. М. А. Вишвіркіна з інтервалом в 5 років проводила дослідження соціального інтелекту й окремих його здібностей у першокурсників медичного вузу та виявила, що студенти стали достовірно гірше розуміти людей і передбачати їх дії в різних ситуаціях. Дослідниця пояснює це зменшенням безпосереднього спілкування у молоді в позанавчальний час [11].

Таким чином, літературні дані щодо розвитку здібностей соціального інтелекту у студентів під час навчання у ЗВО є неоднозначними та потребують уточнення. Особливий науковий інтерес становить вивчення змін здібностей соціального інтелекту під впливом мінливих умов соціального середовища.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження було узагальнення емпіричних даних щодо здібностей соціального інтелекту у курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання в різні роки та на різних курсах. *Завданнями* дослідження стали: проведення порівняльного аналізу здібностей соціального інтелекту курсантів, які навчаються на різних курсах у ЗВО зі специфічними умовами навчання, та визначення відмінностей у цих здібностях із часовим інтервалом у 15 років.

Наукова новизна дослідження

Уперше проведено порівняльне вивчення особливостей здібностей соціального інтелекту курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання з інтервалом у 15 років.

Методи дослідження

За допомогою методики визначення соціального інтелекту Дж. Гілфорда проведено психодіагностичне дослідження груп курсантів – майбутніх психологів, які навчалися в різні роки та на різних курсах (обстеження 2002 р.: 1-ша група – 3 курс, 2-га група – 5 курс; обстеження 2017 р.: 3-тя група – 3 курс та 4-та група – 1 курс). Загальна кількість обстежених становить 83 особи, серед них є дівчата та юнаки. Слід зазначити, що вивчення соціального інтелекту курсантів здійснювалося ще до проведення спеціальних заходів із розвитку у них здібностей соціального інтелекту (за винятком 2-ї групи, члени якої закінчували отримувати освіту за освітнім рівнем «спеціаліст» та активно відвідували додаткові факультативні заняття із соціально-психологічного тренінгу). Математична обробка результатів здійснювалася за допомогою U-критерію Манна – Уїтні.

Результати дослідження

Загальний рівень соціального інтелекту у більшості обстежених курсантів груп у 2002 р. відповідав середньому рівню, в 2017 р. – середньому та нижче середнього. У цілому учасники дослідження продемонстрували, що непогано орієнтуються в ситуаціях, пов'язаних зі стосунками з дітьми, й таких, що відбивають

відносини з друзями, але гірше орієнтуються у подружніх стосунках. Найуспішніше досліджувані визначали такі емоційні переживання, як радість, роздратованість, занепокоєння й нетерплячість, погроза та зовнішня небезпека, розгубленість і здивування. Серед обстежених курсантів у 2002 р. був діагностований високий рівень соціального інтелекту (у курсантів 3 курсу – у 13 % досліджуваних, у курсантів 5 курсу – у 23,8 %), у 2017 р. високий рівень не діагностувався.

У всіх групах курсантів, які взяли участь у дослідженні, найбільші оцінки були отримані за виконання завдань 1-го субтесту «Історії із завершенням», спрямованого на вивчення здібностей до передбачення наслідків поведінки, що в цілому узгоджується з даними,

отриманими в дослідженні В. І. Осьодло й О. Ф. Хміляр [4]. Не було істотних відмінностей у групах обстежених щодо здібності до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (2-й субтест «Групи експресії»), але рівень розвитку цієї здібності відповідав середньому рівню. Ці результати не відповідають результатам, презентованими А. М. Камаловою [8] та С. С. Мінавою [7], що, на нашу думку, зумовлено умовами навчально-професійної діяльності курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання.

За результатами дослідження 2002 р. було виявлено, що загальний рівень соціального інтелекту у курсантів 5 курсу був вищим, ніж у курсантів 3 курсу (див. рис. 1).

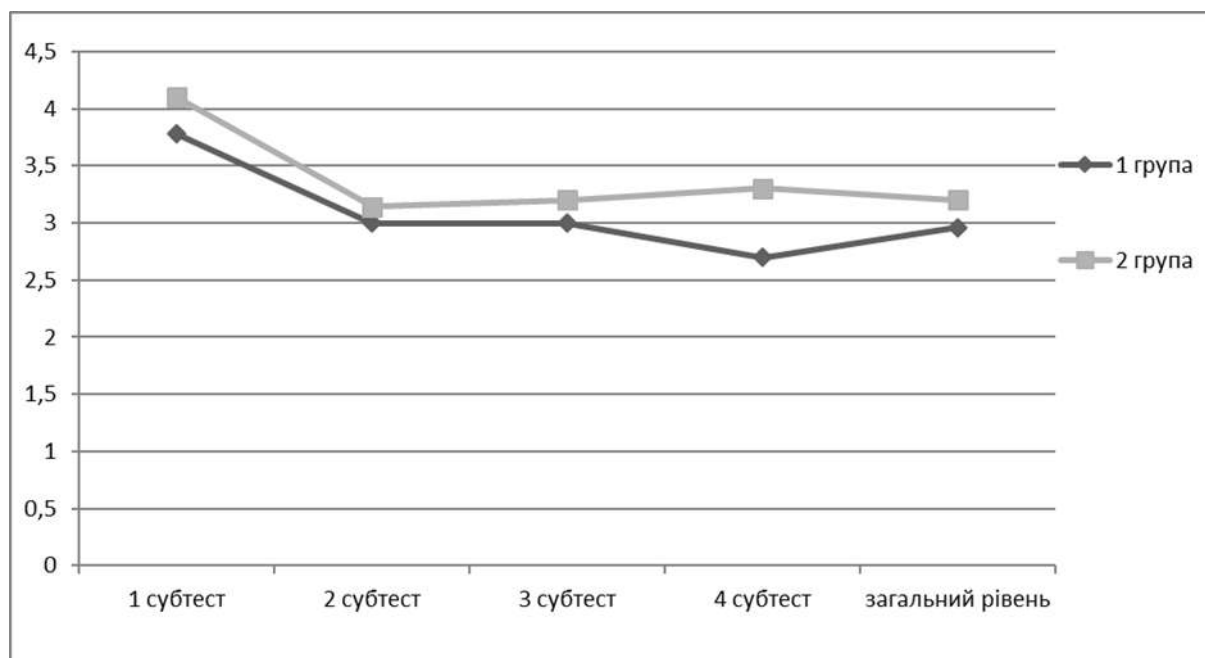

Рисунок 1 – Особливості здібностей соціального інтелекту курсантів третього (1 група) та п'ятого (2 група) курсів у 2002 р. (стандартні бали)

Курсанти 5 курсу отримали більш високі, ніж молодші за курсом курсанти, середні оцінки за всіма здібностями соціального інтелекту; найкраще вони розуміють внутрішні мотиви поведінки людей (за 4-м субтестом були виявлені статистично достовірні відмінності, $p \leq 0,05$).

Найменш успішно в 2002 р. курсанти 5 курсу впоралися із завданнями 2-го субтесту «Групи експресії», що діагностує здібність до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, а курсанти 3 курсу – 1-го субтесту «Історія із доповненням», який діагностує здібність передбачати наслідки поведінки.

Отримання психологічної освіти, на нашу думку, позитивно впливало на розвиток здібностей соціального інтелекту курсантів – майбутніх психологів.

Порівняльний аналіз цих здібностей у курсантів-третьоккурсників, які навчалися в університеті з інтервалом у 15 років, показав негативні тенденції щодо рівня розвитку здібностей соціального інтелекту. Загальний його рівень, рівень розвитку здібності передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації (1-й субтест «Історії із завершенням», відмінності є статистично достовірними, $p \leq 0,05$), рівень здібності розуміти зміну значення схожих вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала

(3-й субтест «Вербальна експресія») та розуміння внутрішніх мотивів поведінки людей (4-й субтест «Історія з доповненням»), були

нижчими у курсантів 3-ї групи (3 курс 2017 р.) порівняно з обстеженими 1-ї групи (3 курс 2002 р.) (див. рис. 2).

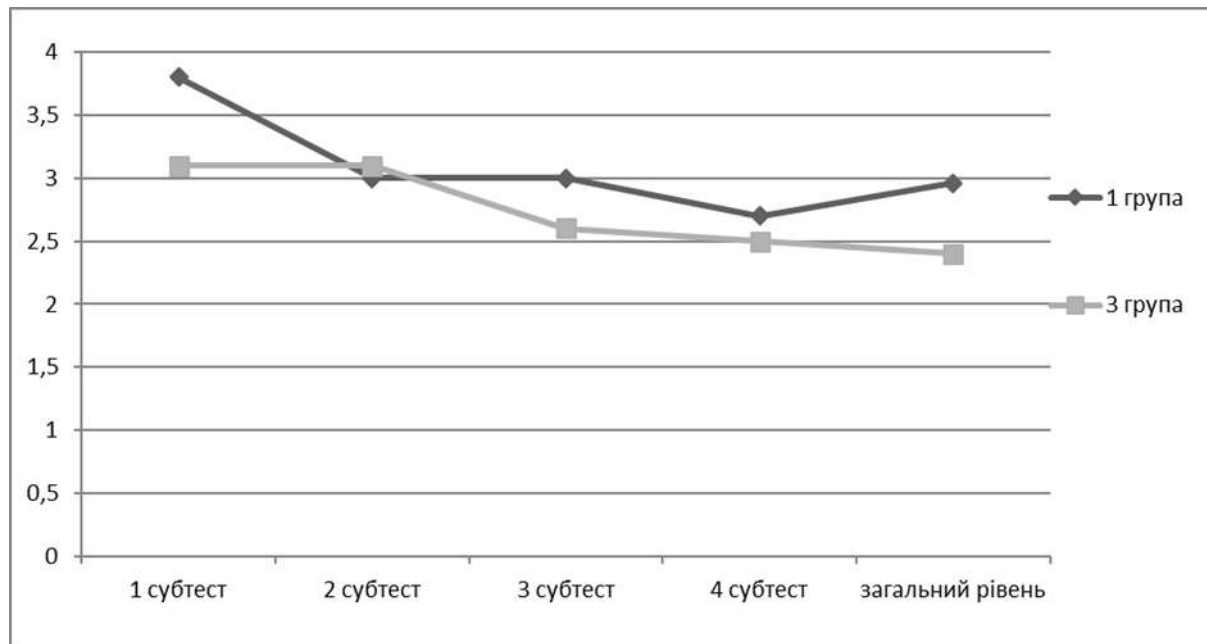

Рисунок 2 – Особливості здібностей соціального інтелекту курсантів третього курсу в різні роки навчання (1 група – 2002 р., 3 група – 2017 р.; стандартні бали)

Здібність розуміти внутрішні мотиви поведінки людей (4-й субтест «Історія з доповненням») у курсантів-третьокурсників була найгірше розвинута зі здібностей соціального інтелекту (див. рис. 2).

Порівняльний аналіз здібностей соціального інтелекту курсантів 1 та 3 курсів (2017 р.) показав таке (див. рис. 3).

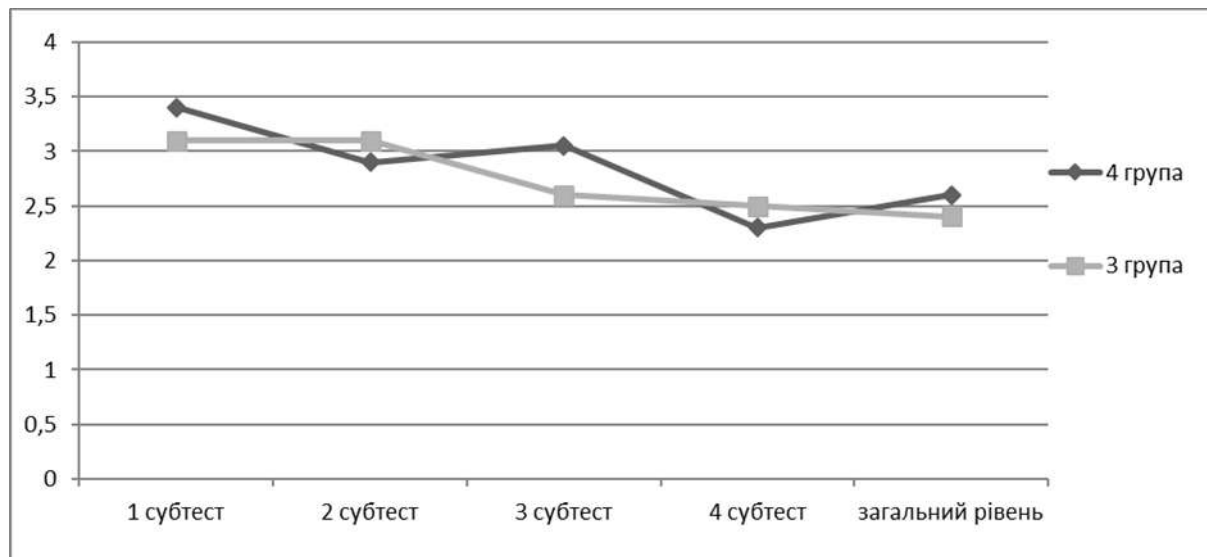

Рисунок 3 – Особливості здібностей соціального інтелекту курсантів першого (4 група) та третього (3 група) курсу (дослідження 2017 р.; стандартні бали)

Курсанти 1 та 3 курсів, обстежені в 2017 р., істотно не відрізнялися за загальним рівнем розвитку соціального інтелекту та здібностей до логічного узагальнення, виділення

загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (2-й субтест «Групи експресії») та здатності розуміти внутрішні мотиви поведінки людей (4-й субтест «Історія

з доповненням»). У курсантів 1 курсу краще, ніж у третьокурсників, були розвинуті здібності передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації (1-й субтест «Історії із завершенням») і розуміти зміну значення схожих вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала (3-й субтест «Вербальна експресія») (див. рис. 3).

Обговорення результатів

Отримані дані демонструють, що мимовільного, спонтанного «покращення» здібностей соціального інтелекту у курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання не відбувається. Необхідно створювати педагогічні та психологічні умови з метою розвитку у курсантів соціального інтелекту на етапі фахової підготовки, особливо у майбутніх психологів органів правопорядку.

Негативні тенденції в часі щодо розвитку соціального інтелекту учасників дослідження, особливо щодо здібності розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії та значення поведінки людей у цих ситуаціях, на нашу думку, зумовлюються низкою чинників соціального середовища, в яких формуються здібності соціального інтелекту, а саме зміна інтенсивності та характеру дитячо-батьківського спілкування, зміна змісту освіти та ставлення до дітей у загальноосвітній школі, зменшення інтенсивності безпосереднього дружнього спілкування та збільшення ваги спілкування в соціальних мережах.

Ми повністю поділяємо думку Т. Комперноле [12], який наполягає на негативному впливі на розвиток соціального інтелекту надмірного користування електронними засобами зв'язку (відомо, що в 2018 р. лише смартфонами користувалися 85 % українців у віці до 30 років [13]). На нашу думку, цей вплив є різноспрямованим: батьки в разі ак-

тивного використання електронних засобів зв'язку меншу увагу приділяють безпосередньому спілкуванню з дітьми, у дітей у разі зростаючого з віком користування цими засобами зменшується частка «живого» спілкування не тільки з батьками, а й з однолітками та іншими представниками соціального середовища, що погіршує умови розвитку здібностей соціального інтелекту. Сучасні освітні технології також активно використовують електронні засоби для підготовки до занять і безпосередньо на заняттях, але це не завжди має позитивний ефект (наприклад, знайомі викладачам фрази: «Навіщо це вчити, якщо це є в Інтернеті?», «Не підготувався тому, що цього немає в Інтернеті, я все передивився!») та залишається недостатньо дослідженим у педагогіці.

Висновки

У курсантів, які взяли участь у дослідженні, найчастіше діагностувалися середній і нижче середнього рівні соціального інтелекту, а найбільш розвинутою здібністю соціального інтелекту була здібність передбачати наслідки поведінки. Найменші змін у курсантів різних років навчання були в рівні розвитку здібності логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, що, ймовірно, зумовлено відносно раннім формуванням цієї здібності в онтогенезі. Останнім часом у курсантів діагностувався низький рівень розвитку здібності розуміти внутрішні мотиви поведінки людей, що, на нашу думку, пояснюється негативним впливом низки чинників соціального середовища.

Уявляється очевидною необхідність удосконалювати навчально-педагогічні умови, спрямовані на розвиток здібностей соціального інтелекту сучасного професіонала-правоохоронця.

Список бібліографічних посилань

1. Федотов С. Н., Простяков В. В. Социальный интеллект как детерминанта профессиональной пригодности сотрудников – выпускников образовательных учреждений правоохранительных органов. *Юридическая психология*. 2013. № 4. URL: <http://center-bereg.ru/m190.html> (дата звернення: 06.12.2018).
2. Капустина Е. А. Взаимосвязь социального интеллекта и коммуникативной компетентности личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Барнаул, 2004. 22 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003249129#?page=1> (дата звернення: 06.12.2018).
3. Хачатурян Н. Н. Особенности социального интеллекта студентов технических и гуманитарных специальностей. *Вестник Донского государственного технического университета*. 2009. Спецвып. С. 145–152.
4. Осюadlo В. І., Хміляр О. Ф. Соціальний інтелект як регулятор поведінки особистості офіцера // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 170–174.
5. Комкова Е. И., Астрейко С. С. Связь социального интеллекта и коммуникативной компетентности у студентов-психологов разных форм обучения. *Инновационные образовательные технологии*.

2015. № 2. С. 71–76. URL: <http://elibrary.miu.by/journals!/item.iot/issue.42/article.13.html> (дата звернення: 06.12.2018).

6. Рубцова Н. Н. Психологические особенности детерминант социального поведения студентов в разноэтнических группах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.03.13. Астрахань, 2007. 21 с.

7. Минава С. С. Сравнительное исследование особенностей взаимосвязи социального интеллекта с гендерными характеристиками в студенческом возрасте. *Вестник Брянского государственного университета*. 2011. № 1. С. 235–240. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnoe-issledovanie-osobennostey-vzaimosvyazi-sotsialnogo-intellekta-s-gendernymi-harakteristikami-v-studencheskom-vozraste> (дата звернення: 06.12.2018).

8. Камалова А. М. Особенности структуры социального интеллекта (на примере студентов, склонных к алкогольной и наркотической зависимости). *Вестник Удмуртского университета. Философия. Социология. Психология. Педагогика*. 2013. Вып. 4. С. 55–61.

9. Акиндинова И. А. Способность к распознаванию невербальной экспрессии в общении как компонент социального интеллекта курсантов Санкт-Петербургского университета Государственной противопожарной службы МЧС России. *Вестник Санкт-Петербургского университета ГПС МЧС России*. 2017. Вып. 4. С. 179–185. DOI: <https://doi.org/10.24411/2218-130X-2017-00099>.

10. Пащенко Е. И. Соотношение социального интеллекта, когнитивных и психосоциальных характеристик в период ранней взрослости : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13. СПб., 2003. 20 с.

11. Вышквыркина М. А. Динамика социального интеллекта в юношеском возрасте // Психология человека в современном мире : материалы Всерос. юбилей. науч. конф., посвящ. 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна (г. Москва, 15–16 окт. 2009 г.). / отв. ред.: А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко, В. В. Знаков, И. О. Александров. М. : Ин-т психологии РАН, 2009. Т. 3: Психология развития и акмеология. Экзистенциальные проблемы в трудах С. Л. Рубинштейна и в современной психологии. Рубинштейновские традиции исследования и экспериментатики. С. 46–51.

12. Компернолле Т. Мозг освобожденный. Как предотвратить перегрузки и использовать свой потенциал на полную мощь. М. : Альпина Паблишер, 2018. 571 с.

13. Украинцы активно «приручают» смартфоны. Самые популярные мобильные приложения // Ukrinform : сайт. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-technology/2421398-ukraincy-aktivno-prirucayut-smartfony-samye-popularnyye-mobilnye-prilozenia.html> (дата звернення: 06.12.2018).

Надійшла до редколегії 18.12.2018

ХАРЧЕНКО С. В. ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА КУРСАНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ СО СПЕЦИФИЧЕСКИМИ УСЛОВИЯМИ ОБУЧЕНИЯ

Представлены результаты изучения способностей социального интеллекта курсантов учреждения высшего образования со специфическими условиями обучения в разные годы (интервал между исследованиями – 15 лет) и на разных курсах обучения. У курсантов чаще всего диагностировался средний уровень социального интеллекта, а наиболее развитой способностью была способность предвидеть последствия поведения. Со временем у них произошло некоторое снижение уровня способностей социального интеллекта, наименьшие изменения произошли в уровне способности к логическому обобщению и выделению общих существенных признаков в разных невербальных реакциях человека.

Ключевые слова: *социальный интеллект, способности социального интеллекта, курсант, курс обучения, год обучения, учреждение высшего образования, специфические условия обучения.*

KHARCHENKO S. V. FEATURES OF SOCIAL INTELLIGENCE OF CADETS TRAINED IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION WITH SPECIFIC LEARNING CONDITIONS

It has been noted that the data on the development of the abilities of students' social intelligence during their studies in higher education institutions, which are presented in the literature, are ambiguous and need to be clarified.

The author of the article has analyzed the peculiarities of the abilities of social intelligence of cadets of institutions of higher education with specific learning conditions in different years (time interval between studies – 15 years) and at different courses. The research was conducted at Kharkiv National University of Internal Affairs in 2002 and 2017 by using J. J. Guilford's Social Intelligence Methodology. 4 groups of cadets participated in the study. They were future psychologists who studied at 1, 3 (2 groups) and 5 courses.

According to the results of the study, cadets are most often diagnosed with the average and lower than the average levels of social intelligence (high level of social intelligence among the surveyed cadets in 2017 was not diagnosed), the most advanced ability of social intelligence was the ability to predict the effects of behavior. The smallest changes over time were established regarding the cadets' abilities to logical generalization, the allocation of common essential features in various nonverbal responses of a person. In general, there was a certain decrease in the level of the development of cadets' abilities of social intelligence, especially the ability to understand the internal motives of people's behavior; the author of the study suggests that this may be due to the negative influence of a number of factors in the social environment, where the abilities of social intelligence are formed.

Among the factors that negatively affected the level of development of the abilities of social intelligence of the study participants, the author has distinguished the following: changes in child-parent communication; change in the content of education and attitudes towards children in secondary schools; reduction of the intensity of direct friendship communication and increase of the importance of communication in social networks. The author has proved the necessity to improve the educational and pedagogical conditions aimed at developing the abilities of social intelligence of modern professionals in the law enforcement sphere.

Keywords: *social intelligence, social intelligence abilities, a cadet, course of study, year of study, institution of higher education, specific learning conditions.*